

ЗАРАРЛИ ТЕМИРЧАКЛАРНИ ЗАРАРИ, БИОЭКОЛОГИЯСИ ҲАМДА УЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ ЧОРАЛАРИ

Хамраев Илёс Амирович,
қ.х.ф.ф.д., катта илмий ходим,

“Ўзагрокимёхимоя” АЖ нинг сабзавот- полиз экинлари, картошка, боғлар ва тоқзорларнинг зараркунандалари ва касалликларига қарши кураш бошқармаси етакчи мутахассиси.

Аннотация: Мақолада зарарли темирчакларни тарқалиши, зарари, морфологик белгилари ҳамда уларга қарши кимёвий кураш чоралари тўғрисида маълумотлар берилган.

Аннотация: В статье представлены сведения о распространении, вредоносности, морфологических признаков вредоносных кузнечиков и мерах химической борьбы с ними.

Дунёда қишлоқ хўжалиги экинларига жиддий хавф туғдираётган зараркунандалардан бири – тўғриқанотлилар туркумига мансуб бўлган темирчакларнинг зарарли турлари ҳисобланади. Олимлар томонидан ушбу зараркунанда турлари, қишлоқ хўжалик экинларига келтирадиган зарари, уларнинг ривожланиш хусусиятлари, фенологияси, биоэкологияси, тарқалиш фаунаси ва тур таркиби маълум даражада ўрганилишига қарамаддан, бу борада яна ҳам илмий-тадқиқот ишларини изчил давом эттиришни тақозо қилмоқда. Шунинг учун ушбу зараркунанда тўғрисида янги илмий маълумотлар тўплаш ҳамда уларга қарши самарали препаратларни ишлаш ва атроф-муҳитга илмий асосланган кураш тадбирларини ўтказиш зарур [2].

Темирчаклар – ўсимликхўр ва аралаш озиқланувчи ҳашарот турларига мансуб бўлиб [1], Ўзбекистон ҳудудида уларнинг 50 дан ортиқ турлари мавжуд ва уларнинг 5 тури экинларга жиддий зарар етказиши мумкин. Айрим турлари ўтлоқларда ўсимликлар билан озиқланса, бошқалари маданий ўсимликларни ва дарахт барглари шикастлаб зарар келтиради. Ўтказилган махсус кузатувлар ва айрим вилоятлардаги маршрут йўналиш бўйича текширувларда ҳақиқий темирчаклар оиласининг *Tettigoniidae* 5 авлодига (*Tettigonia*, *Platycleis* Fiev, *Metrioptera* Wesm, *Conocephalus*, *Decticus*) оид бўлган 13 турдан ортиқ вакиллари кузатилди.

Тадқиқотларимизда шуни кўрсатдики, Республика-миз шароитида асосан, Жиззах, Қашқадарё, Сирдарё, Сурхондарё, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида зарарли темирчаклардан кўпроқ учради. Темирчакларнинг 5 тури қишлоқ хўжалик аҳамиятига эга эканлиги аниқланди. Булардан яшил темирчак (*Tettigonia viridissima*), думли темирчак (*Tettigonia caudata*), оқпешона темирчак (*Decticus albifrons*), оддий кулранг темирчак (*Decticus verrucivorus*) ва плотников темирчаги (*M. Semenoviana plotnikovi* Uv.) кўплиги ва қишлоқ хўжалиги экинларига зарар келтириши ўрганилди.

Темирчаклар одатда май ойининг охири ва июн ойининг бошларида қанот чиқаради, қанот ёзгандан сўнг тунда фаоллиги ортади ва 5-8 кун ўтгач урчий бошлайди. Улар ҳар бир тухум учун алоҳида чуқур қазийди. Битта урғочи темирчак 100-120 дан ортиқ тухум қўяди. Темирчаклар личинкалари об-ҳавога боғлиқ ҳолда апрел ойида тухумдан чиқа бошлайди. Личинкалик даври 55-65 кун давом этади. Бу давр ичида личинкалар 5-6 маротаба пўст ташлаб етук зотга ўтади. Дастлаб темирчакларнинг кичик ёшдаги личинкалари бир жойда тўпланиб ҳаёт кечириб, ёши катталашган сари секин-аста экинзорларга ўта бошлайди. Личинкаларнинг ёши катталашган сари уларнинг эгаллаган майдонлари ҳам

кенгайиб боради. Шу сабабли зарарли темирчаклар катта ёшга ўтмасдан кураш чораларини олиб бориш зарур. Биринчи ва иккинчи ёшдаги личинкалар асосан ўсимликларнинг ёш, майин ва юмшоқ қисмлари билан озиқланади, катта ёшдаги личинкалар ва етук темирчаклар эса турли ўсимликларнинг мева уруғлари билан озиқланади.

Зарарли темирчаклар яъни яшил, оқпешона, думли ва кулранг, зарарли темирчаклар кенг тарқалган бўлиб, зовур, каналлар ёнлари, бўш партов ерлар ва экин майдонлари атрофлари уларни ривожланиш ва тарқалиш маконлари ҳисобланади. Улар ёппасига кўпайган жойларда ғўза, ғалла, мойли экинларни ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинларига зарар етказиш хавфи пайдо бўлади.

Яшил темирчак – (*Tettigonia viridissima* L) бу ҳашарот аралаш озиқланувчи, танаси анча йирик. Яшил темирчак эркекларининг танаси узунлиги 27-30 миллиметр бўлса, урғочиларининг узунлиги тухум қўйгичсиз 29-42 миллиметрга етади. Катта ёшга ўтиши асосан июн ойининг иккинчи декадасидан сентябрь ойигача давом этади.

Думли темирчак - (*Tettigonia caudata* Charp). Думли темирчак эркекларининг танаси 22-27 миллиметр бўлса, урғочиларининг узунлиги тухум қўйгичсиз 26-29 миллиметрга етади. Уларнинг танаси кўкимтир – яшил тусда, орқа оёқларининг юқори қисми эса сариқ рангда бўлиб, олдинги жуфт қанотлари жигар рангда бўлади. Урғочилари эса бакувват ва анча мураккаб тузилишга эга. Тухумлардан личинкалар асосан апрел ойида чиқа бошлайди.

Оқ пешона темирчак – (*Decticus albifrons*). Ҳаёт тарзи яшил темирчакларга ўхшайди, асосий фарқи катта масофага уча олмайди. Бу турдаги темирчаклар экинларнинг янги ниҳол ва ўсиб чиққан майин майсаларини зарарлаб, ўсимликларнинг барглари, пояларини, гуллари, ғунчаларини ва меваларини ҳам шикастлайди. Оқ пешона темирчак қўнғир-сариқ ёки яшил-қўнғир тусли бўлиб, катталиги 30-45 миллиметрга тенг.

Оддий кулранг темирчак – (*Decticus verrucivorus* L.) аксарият тоғ ва тоғ олди ҳудудларда учрайди, чорвачилик учун зарур булган ўсимликларга зарар келтиради. Бу турдаги темирчак йирик, танасининг узунлиги 29-30 мм, ҳаммахўр ёввойи ўсимликлар ва баъзида майда ҳашаротлар билан ҳам озиқланади. Айрим йиллари тоқзорларга ва боғларга ҳамда қишлоқ хўжалик экинларига ҳам зарар келтиради.

Плотников темирчаги (скачоги) - (*S. plotnikovi*) тухумларнинг энг катта ўлчамлари улардан личинкалар чиқиш даврига тўғри келади. Бу темирчакнинг биоэкологиясини ўрганиш бўйича олиб борилган изланишларимиз натижасини қуйидагича изоҳлаш мумкин. Жанубий зоналарда биринчи ёшдаги личинкалар март ойининг учинчи, апрел

ойининг биринчи ўн кунлигида пайдо бўлиб, бу даврда улар оқиш – сарғиш тусда, бироз қўнғир рангда товланиб туради ва кейинчалик тўқ қўнғир-кулранг тусга киради. Личинкалар 50-60 кун мобайнида ривожланиб 5 ёшни ўтайди ва етук зот шаклига киради. Бу давр июн ойининг биринчи ўн кунлигига тўғри келади.

Ўтган 2010, 2012, 2014, 2016, 2019, айниқса 2020, 2021 йилларда зарарли темирчакларни энг хавфли зарар бериши кузатилиб, республика ҳудудида ва қўшни республикаларда кескин равишда ёппасига кўпайиши ва тарқалиши кузатилди, ҳаттоки Тошкент шаҳари ҳудудига учиб келиш ҳолатлари рўй берди. Зарарли темирчакларнинг 1 м² сатҳдаги ўртача сони 5-8 тадан ошган жойларда кимёвий ишловларни ўтказиш тавсия қилинади.

Зарарли чигирткасимонларга қарши курашда ҳозирги кунда дунё миқёсида, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам кимёвий

кураш усули энг мақбул усул бўлиб қолмоқда. Ўзбекистон Республикаси давлат кимё комиссияси рўйхатида чигирткасимонларга қарши тавсия этилган замонавий препаратлар қуйидагилардир: “Лямбда-цигалотрин” (“Далате плюс” 10% эм.к. 0,1-0,125 л/га, “Лямбда” 10% эм.к. -0,1-0,125 л/га, “Киллер Нео” 10% эм.к. 0,1-0,125 л/га, “Атилла супер” 10% эм.к. -0,1-0,125 л/га, “Гунсяо супер” 20% эм.к. -0,0375-0,0625 л/га, “Караче” 10% эм.к. -0,1-0,125 л/га), “Альфа-циперметрин” асосли (“Алпак”, 10% эм.к. -0,1 л/га, “Фаскорд” 10% эм.к. -0,1-0,125 л/га), “Циперметрин” асосли (“Энтометрин” 25% эм.к. -0,15-0,35 л/га), “Дифлубензурон” асосли (“Дифуз” 48% сус.к. -0,03 л/га), “Имидаклоприд” асосли (“Индиго” эм.к. -0,03-0,05 л/га, “Неоклоприд” 35% эм.к. -0,04-0,08 л/га, “Энтолучо” 20% эм.к. 0,075 л/га, “Багира” 20% с.э.к. 0,075 л/га, “Химидор” 60% сус.к. -0,035 л/га). Бу инсектицидларни кўрсатмага мувофиқ меъёрида ишлатишни тавсия этамиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. Гаппаров Ф.А. ва бошқалар. Ўзбекистон ҳудудларида тўғри қанотлилар туркумига кирувчи зарарли чигиртка ва чигирткасимонларнинг ривожланиши, ёппасига кўпайиш сабаблари, замонавий кураш чоралари. Тошкент-2008.
2. Ҳамроев И.А. Темирчаклар биоэкологиясини ўрганиш ва уларнинг зарарли турларига қарши замонавий кураш усулларини такомиллаштириш.: Автореф. дисс.... қ/х.ф.д. 06.01.11. – Тошкент, 2019. – 20 - б.

ЎЎТ: 632.7.727.934

ЎҚИНГ, ЭЪТИБОР БЕРИНГ

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАРҚАЛГАН ЗАРАРЛИ ЧИГИРТКАЛАР ВА УЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Туфлиев Нодир Хушвақтович,

қ.х.ф.д., профессор

Тошкент давлат аграр университети,

Гаппаров Фурқат Ахатович,

қ.х.ф.д., профессор

Бутунжаҳон тўғриқанотлиларни ўрганиш уюшмаси мухбир аъзоси

Очилов Ражаббой Очилович,

қ.х.ф.н. Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги давлат кимё комиссияси Ишчи органи ДУК директори.

Аннотация: Ушбу мақолада Республикаимиз бўйича тарқалган тўда ҳосил қилувчи ва тўда ҳосил қилмайдиган зарарли чигирткаларнинг тарқалиши, зарари, ривожланиши хусусиятлари ҳамда уларга қарши кураш чоралари ва таклифлари бўйича маълумотлар баён этилган.

Аннотация: В статье представлены материалы о распространение, вредности, особенности развитие и предложение по меры борьбы со стадными и не стадными вредными саранчовыми.

Annotation: The article presents materials on the distribution, harmfulness, development of features and proposals for measures to control gregarious and non-gregarious harmful locusts.

Чигирткалар ҳашаротлар синфи, тўғриқанотлилар туркумига мансуб бўлиб, бу туркумга кирувчи ҳашаротлар табиатда кенг тарқалган. Уларнинг айрим турлари яйлов ва қишлоқ хўжалик экинларига беқиёс зарар келтириши билан ажралиб туради.

Чигирткалар тўғриқанотлилар – Orthoptera туркумига мансуб бўлиб, темирчаклар, чирилдоқлар ва бузоқбошлар ер юзида кенг тарқалган ҳашаротлар ҳисобланади. Уларнинг ер юзида 20 000 дан ортиқ турлари мавжуддир. ФАО маълумотлари бўйича 2020-2021 йилларда Африка қитъасида (Эфиопия, Сомали, Судан, Кения ва ҳаказо 30 та давлатда),

Яқин Шарқ мамлакатлари (Покистон, Ҳиндистон) давлатларида сурункасига Сахро чигирткасининг (бу турдаги чигиртка Ўзбекистонда учрамайди) қишлоқ хўжалик экинларига мисли кўрилмаган зарар келтирганлиги қайд этилди ва уларга қарши кураш учун 500 млн. доллар сарфланди. [6; 22-б.], [7; 63-б.]. [8; [www.http||bag-info.ru](http://bag-info.ru), [www.http||bbc-com](http://bbc-com), [www.http||hromadske.ua](http://hromadske.ua)].

Ўзбекистонда жорий йил кўп йиллик маълумотлар ва таҳлилларга кўра зарарли чигирткалар қарши 592,5 минг гектар майдонда кимёвий ишлов ўтказиш лозимлиги белгиланган. Бу ишда барча давлат идоралари фаол иштирок этади.